

**РЕЧЕВИЯТ ЕТИКЕТ НА ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ БЪЛГАРИН,
ОТРАЗЕН В ДВУЕЗИЧНИТЕ РАЗГОВОРНИЦИ ОТ
ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК
(ПО МАТЕРИАЛИ ОТ 1850 ДО 1878 Г.)**

**Детелина Овчарова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“**

Детелина Овчарова. Речевой этикет болгарина эпохи Возрождения, отраженный в двуязычных разговорниках третьей четверти XIX века (на материале с 1850 по 1878 год)

В статье рассматриваются двуязычные разговорники третьей четверти XIX века. Предметом исследования являются этикетные формулы, нашедшие место в них. Автор изучает речевой этикет болгарского Возрождения и делает попытку проанализировать речевое поведение и языковую культуру болгарской интеллигенции того времени. Представлены выражения со значением просьбы, благодарности, поздравления и пожелания, а также извинения и сожаления.

Ключевые слова: Возрождение, двуязычный разговорник, речевой этикет, этикетные формулы, языковая культура

Detelina Ovcharova. The Speech Etiquette of the Bulgarian Revival Reflected in the Bilingual Phrasebooks of the Third Quarter of the Nineteenth Century (Based on Materials from 1850 to 1878)

The article deals with bilingual phrasebooks from the third quarter of the nineteenth century. The subject of this article is the label formulas used in phrasebooks from the Bulgarian Revival. The speech etiquette of the Bulgarian Revival is studied and an attempt is made to analyze the speech behavior and linguistic culture of the Bulgarian educated people of that time. Expressions for pleading, thanking, greeting and wishes, and labeling formulas for apologizing and regret are presented.

Key words: Bulgarian Revival, bilingual phrasebook, language culture, speech etiquette

Във всеки език има установени изрази, които се употребяват в подходяща ситуация, обстановка и по определен повод. Тези изрази обикновено се наричат езикови формули и са свързани с правила за речево поведение на говорещия, с речевия етикет и най-общо с езиковата култура. Речевото поведение според И. А. Стернин са правила и традиции

за общуване, свързани с тематиката и особеностите в организацията на речевото общуване в определени условия. Той отбелязва, че елементите на речевото поведение са формулите на речевия етикет, а тяхната употреба в определени ситуации зависи от темата на общуване (Стернин 2015: 8). Речевият етикет от своя страна представлява съвкупност от национално специфични правила на речево поведение, които се реализират в система от устойчиви формули и изрази (Иванова 2012: 130). Такива ситуации са: обръщение към събеседника и привличане на неговото внимание, приветствие, запознанство, сбогуване, поднасяне на извинение, на благодарност, на съчувствие и др. Речевият етикет в широк смисъл на думата може да бъде определен като социално създадени и национално специфични правила на речево поведение, образуващи етикетна рамка на общуването. Според Н. И. Формановская речевият етикет е „система от национално специфични стереотипни формули за общуване, приети и утвърдени от обществото за установяване на контакт между събеседниците, за поддържане и прекъсване на общуването в избрана тоналност“ (Формановская 1989: 8). В тесен смисъл под речев етикет разбираме сбора от ситуативно-тематични обединени комуникативни единици, служещи да поддържат речевия контакт със събеседника. Те могат да целят подбуда за някакво действие: *молба, съвет, предложение, команда, заповед, искане*; реагиране: *изразяване на акт на съгласие/несъгласие, възражение, отказ, разрешение*; установяване на контакт: *извинение, благодарност, поздрав* и др. (Иванова 2012: 130 – 131). Използването на всяка една от тези комуникативни единици зависи от езиковата култура на събеседника.

Езиковата култура е част от поведенческата култура, която изисква да се спазват определени норми и правила на поведение в обществото. Тяхното формиране става в процеса на историческото развитие на обществото като негов етикет и се отнася до външната проява на взаимоотношенията между членовете на даденото общество. Етикетът най-общо представлява форма на поведенческа култура, при която се спазват определени правила и норми. Тези правила и норми отразяват междуличностните взаимоотношения посредством условно приети и установени етикетни знаци на внимание, уважение и учтивост към участниците в речевото общуване. От казаното следва, че „етикетът на дадена нация може да се определи като съвкупност от условно приети словесни (речеви) и несловесни (жестово-мимически) знаци за изразяване на вежливост“¹. Умението на личността да общува с другите членове на обществото, да създава приятно настроение, зависи от правилното използване на рече-

¹ Вж. Лекова 2014: 11.

вия етикет и от неговото речево поведение в конкретни ситуативни условия. Тук трябва да отбележим, че за осъществяване на общуването от съществено значение са и факторите, определящи речевото поведение. Речевият етикет зависи от характеристиките на събеседниците, встъпващи в делови отношения: социален статус, място в йерархията, професия, националност, пол, възраст и др. (Введенская 2001: 10).

Етикетните изрази при речевото общуване изпълняват определени специализирани функции в процеса на социализация на комуникиращите. С фатическата функция например се свързва установяването на начало и край на общуването. Конотативната функция пък отразява вежливото общуване с другите участници в акта на речевата дейност. Регулиращата функция се свързва с избора на етикетна единица за регулиране и отразяване на взаимоотношенията между общуващите. Целта на апелативната функция на речевия етикет е да се привлече вниманието на събеседника, а целта на императивната е въздействието с цел установяване на контакт. И както отбелязва Лекова, последните две функции са взаимно свързани, тъй като с привличане на вниманието на събеседника в същото време му се и въздейства (Лекова 2014: 11).

Във всеки език съществуват речеви етикетни формули, които говорещият използва в различни ситуации на общуването: обръщение към събеседника, поздрав, сбогуване, покана, извинение, изразяване на благодарност, молба, комплимент, съчувствие, съболезнование и т.н. (Стойкова, Александрова 2017: 121). Употребата на тези етикетни изрази според К. Цанков се основава „върху социокултурни норми, които представляват специфично отражение на определени типове поведение в обществото и са свързани с такива екстралингвистични понятия като възпитание, благоприличие, вежливост, човечност, доброжелателност, гостоприемство и др.“ (Цанков 1994: 10). Етикетните формули се използват в комуникацията за привличане на вниманието на събеседника и за изразяване на специфично отношение (уважение, благодарност, респект). Учтивите форми при обръщение също се отнасят към етикетните изрази.

Езиковите модели за изразяване на учтивост при обръщение се установяват още през Възраждането във връзка с официалното общуване в езиковата практика на образованите среди. Една от институциите, допринесли за установяването на учтивата форма, е българското светско училище. Те навлизат в българския език под влияние на други книжовно обработени езици – френски, руски, гръцки, като най-напред проникват в модните тогава писмовници, в които се дават съответните образци. Учтивата форма във 2 л. мн. ч. при обръщение се възприема

като форма на по-висока образованост и култура, затова започва да се разпространява и в говоримата реч при обръщение. Разпространението ѝ се дължи и на българските книжовници, които започват да я използват в художественото творчество и така я експонират като модел в общуването (Иванова 2012: 135). Тази форма използват и съставителите на помагала за изучаване на чужд език през третата четвърт на XIX век. Предмет на настоящата статия са етикетните формули, използвани в разговорниците от епохата на Българското възраждане.

Наблюденията върху разглежданите пособия за изучаване на чужд език от XIX век показват, че в тях е отразен градският говор на българската интелигенция от онова време. При общуване е използвана учтивата форма за 2 л. мн. ч. на личното местоимение *вие* и на притежателното местоимение *ваши* с техните разновидности в различните помагала. Важно е да отбележим, че тези форми се срещат написани както с малка буква, така и с главна. Причината за различните варианти е, че през този период съществува смесена практика поради липсата на официално приет правопис.

Освен с граматичните форми (множествената форма) за изразяване на учтивост в българското делово общуване през XIX век се появяват етикетни знаци при обръщения под влияние на руски образци: *Ваше превъзходителство*, *Ваше Благородие*, *госпожо*, *господине*, *Ваша милост* и др. (Иванова 2012 : 136).

В деловото общуване ролята на обръщението е много важна. Етикетните обръщения могат да се разделят на няколко групи²: *думи за титулуване*, *думи за титулуване и фамилно име*, *благороднически титли*, *санове в религиозната йерархия* и др. В двуезичните разговорници от XIX век в сферата на официалното общуване се използва обръщението *господине*, *госпожо*, което се среща написано и с малка, и с главна буква. В отделни случаи обръщението *господин* е придружено и от фамилия, което е израз на уважение към събеседника. В обръщенията, използвани от съставителите на разговорници, се забелязва стилова разлика при официално и разговорно (неофициално) общуване. В непосредствена обстановка на общуване се използват обръщенията *приятелю* и *побратиме*. В началото на речевата комуникация говорещият освен с обръщение си служи и с етикетни формули за поздрав:

Благодарим ви. Всичките са добре благодарят Ви (ТК, 3)³. *Госпожа, Господине, владичице, желаем Ви добар ден* (ТК, 4).

² Вж. Иванова 2012: 136.

³ Цифрата след инициалното съкращение означава страницата, от която е примерът.

Добро утро. Вие добре ли сте? Харно ли сте? Спокойни ли сте? Добр ви ден (ПР, 45). *Добре дошъл, приятелю мой* (ПР, 46).

Ей! брате! постой! Добар ден, чичо! (СФ, 3).

Добр ви ден, господине (ТД, 32).

Питам ви, господине? На кого говорите, Господине? (ИН, 2).

Мой любезный Г-не (АПГ, 21). *Госпожя, Господине, Господица, желая ви добрий ден* (АПГ, 28).

Добр ви ден, желая ви хубав ден (ДМ, 3). *Госпожя, господине, желая ви добрий ден* (ДМ, 27).

Добър день, Господине, приятелю. Как ся поминува Г-н ваш баща? Твърде добре, Друже (ИМ, 63).

Добър ден, господарю мой! (или здравейте) Добър вечер, господине Н. Легка ноц, приятелю мой! (АГ, 5).

От приведените примери можем да заключим, че в етикетните формули за обръщение има стилово разграничаване на официално и неофициално общуване. Формите *вие, ви, ваш* изразяват официалност на речевата проява, уважителност, наличие на социална или възрастова дистанция. Съответно при разговорно-битовото общуване не се използват формите за 2 л. мн. ч. На етикетните изрази на чуждия език авторите са намерили точни български съответствия, които се основават на етикетни формули в българския речев етикет и които са с фатическа функция (обслужват поддържането на създадения контакт) (Илиева 2016: 69).

Представените примери илюстрират използваните обръщения при общуване през периода на Българското възраждане. Както се вижда от примерите по-горе, изборът на обръщение се определя от основни фактори, като познатост/непознатост, официалност/неофициалност, възраст, социална ситуация, социален статус, отношения между участниците в комуникацията⁴.

Обръщението има изключително важна роля в диалогичното общуване не само като интродуктивен, въвеждащ в диалога елемент, но и като психологично средство, с чиято помощ се осъществяват следните комуникативни задачи:

- Да служи за изразяване на вежливо, уважително отношение към събеседника;
- Да показва, че конкретната информация е насочена към този, за когото е адресирано съобщението;

⁴ По този въпрос вж. Земская 1979: 220, Христова 2017: 19.

- Да покаже заинтересованост към личността на другия като субект на общуването – пример за това може да бъде многократното обръщение към събеседника по време на общуването с цел задържане на вниманието му и постигане на максимален контакт с него;
- Да предизвиква положителни емоции у събеседника – за тази цел се използват различни емоционални обръщения, съдържащи положителната оценка на говорещия към адресата;
- Да се достигне до чувство на взаимна симпатия (Жукова 2010).

От научна гледна точка интерес представлява стиловата разлика при означаване на съпругата от нейния съпруг в помагалото на Т. Кралевски, затова, въпреки че този наръчник не е двуезичен разговорник (той е триезичен – „француско-греческо-болгарски“), за пълнота на анализа ще приведем пример и от него. В използваните от съставителя етикетни формули се забелязва стилова разлика при официално и неофициално (разговорно) назоваване на съпругата.

При официално общуване *съпругата е ступаница: Како е ступаницата и децата Ви* (стр. 3); при неофициално общуване *съпругата е назована жена: Жената ми е мало болна* (стр. 3)⁵.

В общуването освен употребата на учтивя форма *ви, вие, ваш* и обръщение са се утвърдили стереотипни етикетни формули за изказване на комуникативното намерение (интенцията) спрямо адресата. Това са т.нар. комуникативни стереотипи за изразяване на стандартни ситуации, като *изказване на благодарност, отправяне на молба, заповед, извинение, пожелания, поздрав* и др. На лексикално-семантично равнище учтивите речеви форми за назоваване на стандартни ситуации се разпределят в тематични групи (Иванова 2012а: 138). В двуезичните разговорници от Възраждането можем да разпределим учтивите речеви форми в следните раздели според тематиката:

1. Етикетни формули за изразяване на **молба**

Сторете милостта дайте ми една чаша вода (ПР, 46).

Дайте ми, моля ви са, един резен хляб. Сторете добро да ми донесете. Моля ви са (ИН, 3). *Моля ви са смирено. Моля ви са от се сърце (горещо)* (ИН, 4). *Дайте ми, ако обичате* (ИН, 66).

Моля ви, направете (сторете) ми тази добрина. Ще ви моля за една добрина (ИМ, 66).

Моля ви, дайте ми (АПГ, 21).

Моля ви (АГ, 8). *Моля ви да ми го кажете изново* (АГ, 18). *Сторете ми добрината, дайте ми това. Моля ви покорно* (АГ, 25).

⁵ Вж. Илиева 2016: 70.

От приведените примери се вижда, че широко използван етикетен модел за изразяване на молба е чрез глагола *моля* и негови производни форми. За подсилване на молбата се прибавят наречия.

2. Етикетни формули, изразяващи **благодарност**

Благодарността е един от начините за демонстриране на взаимно уважение, израз на внимание към околните, стремеж към регулиране на социалните взаимоотношения (Ларина 2009: 339). Структурата на тази тематична група съдържа следните етикетни формули:

Отдавам ви хиляди благодарения. Ще го извърша с радост (ИН, 4). *Благодаря ви* (ИН, XXIV).

Благодаря ви. Одлъжен ви съм (АПГ, 22). *Благодаря ви за това посещение* (АПГ, 30).

Благодаря ви. Оставам ви задлъжен (АГ, 7). *Покорно благодаря* (АГ, 67).

От примерите се вижда, че изразяването на благодарност става най-често чрез глагола *благодаря/ благодарим*. Забелязва се и разширяване на етикетните структури, целящо вежливост.

3. Етикетни формули за отправяне на **покана**

Господине ще ми направите чест, ако обичате, да обедувате със мене (ИН, 64). *Заповядай в моя дом* (ПР, 47). *Заповядайте да седнете* (ПР, 54). *Заповядайте седнете* (ИМ, 91). *Заповядайте да вечеряме* (ИМ, 97). *Заповядайте в салона* (ИМ, 145). *Заповядайте да влезете вътре* (АГ, 23). *Моля да обядвате с мене* (АГ, 66). *Заповядайте да влезете, милостиви господари* (АГ, 67). *Заповядайте земете* (АГ, 77).

Приведените примери показват, че в поканата няма наложени стереотипни изрази с глагола *каня* или съществителното *покана*.

4. Етикетни формули за **поздрав и пожелания**

Сос здраве, добър час (ПР, 47).

Желяя ви хубав ден (ДМ, 25). *Желяя ви добър вечер. Легка нощ* (ДМ, 26). *Желяя ви легък сън* (ДМ, 37).

Желяя ви добър ден (ИМ, 63).

Желяя ви всяко благополучие (АГ, 7). *Желяя ви лека нощ. Имам честта да ви пожелаем лека нощ* (АП, 81).

Като знаци за внимание се използват етикетни изрази за поздрав и пожелания, които са свързани с добронамереност и благопожелателност.

5. Етикетни формули за израз на **извинение и съжаление**

Искам ви прошка (ИМ, 76). *Искам ви прошение* (АПГ, 40). *Да ма прощавате* (ИН, 68). *Господине искам ви прошка. Моля ви са, Господине*

не простете ма (ИН, 90). *Простете* (ДМ, 30). *Моля прощение* (ДМ, 49). *Моля да мя простите* (ДМ, 51). *Прости мя* (ИМ, 74).

Много ми е жално за това. Много ми е скърбно за това (АГ, 9). *Жално ми е чи не мога да изпълня словото ви* (ПР, 75). *Жално ми е като са научих че е болна* (ИН, 29). *Жал ми е* (ИН, 96). *Много ми е жално* (ИМ, 64). *Жал ми е да ви правя толкова труд* (ИМ, 67). *Жал ми е* (ИМ, 89).

Етикетните изрази за поднасяне на извинение и съжаление са съпроводени от ясно формулирана молба, чиято цел е да се получи снизхождение от адресата. Извинението формира особена микрообласт на социално-етичната комуникация. То е способ за поддържане на хомеостазиса в човешките отношения. Изучаването на езиковите и комуникативноречевите особености при функционирането на извинението може да разкрие тънкия механизъм на социално ориентираното, интеракционално общуване между събеседниците. Извинението отразява в компресиран вид целия спектър на човешките отношения (Христова 2017: 19).

Представените етикетни формули, използвани от съставителите на двуезични разговорници през третата четвърт на XIX век, ни дават ясна представа за речевото поведение и езиковата култура на възрожденския българин. Познаването и ползването на думите и изразите с етикетни функции е белег не само на висока езикова култура, но и на добро възпитание. От приведените примери можем да заключим, че възрожденецът отлично е запознат с речевия етикет от това време и правилно подбира етикетните формули в точно определени случаи. Тези изрази са приети от всички носители на езика и се употребяват от всички като постоянни езикови клишета. Етикетните изрази могат да бъдат причислени към устойчивите фразеологични съчетания, свързани с правилата на речевото поведение и с общата култура на речта. Наблюдават се елементи както от народния тип речев етикет, така и възприетите чрез руския и други чужди езици любезни устойчиви речеви формули.

ИЗТОЧНИЦИ И СЪКРАЩЕНИЯ

АПГ: Гранитски, А. П. *Разговори французско-български и правила за произношението на французските букви*. Писал А. П. Гранитский; издал със свое иждивение Георгий Дончов книгопродавец = Dialogues français-bulgares et règles de la prononciation française par A. P. Granitski. Букурещ: Книгопечатница на Йосифа Романов и съдр., 1859.

АГ: Гранитски, А. *Руско-български разговори*. Съставил А. П. Гранитский. Издава Стоян Маринов. 1. изд. Търново: Печ. Л. Каравелова, 1878.

- ТК:** Кралевски, Т. *Разговори француско-греческо-болгарски за болгарете, които желаят да приемнат Начала французского и греческого языка*. Издал Тома Михайлович Кралевский. В Цариграде: В Патриаршеской типографии, 1850.
- ДМ:** Манчев, Д. В. *Гръцко-българский разговорник*. Нарядил и издал Димитрий Василев. 1. изд. Земън: Бръзотисна книгопеч. И. К. Сопронова, 1862.
- ИМ:** Мънзов, И. *Методически разговори български и ромънски или Ръководство за изучаване с лекост на двата языка*. Ч. 1. От И. И. Мънзова. Издадени с иждивението на Дима Петровича = Dialogi metodice Bulgare si Romane sau Instructiune d'a studia cu facilitate aceste doua limbi. P. 1. De I. I. Manzof; Edite cu cheltuela lui Dimu Petrovici. – Браила: Румъно-българската книгопечатница на Хр. Д. Ваклидова, 1864.
- ИН:** Найденов, И. *Францушко-български разговорник приложение – азбуквата францушка, и кратки правила за четението и произношението ѝ*. Издава И. Найденов; С иждивението на г. Добря Г. Кехаев. Цариград – Галата: Книгопеч. Д. Цанкова и Б. Миркова, 1858.
- ПР:** Радов, П. *Краткий турско-болгарский ечник и разговорник*. Списан и на тип издан в полза и употребление своих соотечественников от Пенча Радова, карловца. Белград: Правителствена книгопечатня, 1851.
- СФ:** Филаретов, С. *Карманная книга для русскихъ войновъ, находящихъ ся въ походахъ протевъ турокъ по болгарскимъ землямъ*. Санктпетербург: В типографии Императорской академии наук, 1854.

ЛИТЕРАТУРА

- Введенская 2001:** Введенская, Л. А. *Культура речи*. [Vvedenskaya, L. A. Kul'tura rechi.] Ростов на Дону: Феникс, 2001.
- Жукова 2010:** Жукова, Т. *Обращение как инструмент построения эффективных диалогических коммуникаций (на примере делового общения)*. [Zhukova, T. Obrashenie kak instrument postroeniya effektivnyh dialogicheskikh kommunikatsiy (na primere delovogo obshteniya).], <<http://www.voeto.ru/nuda/obrashtenie-yavlyaetsya-pervoelementom-dialogicheskikh-kommunika/main.html>> (посетено на 11 юни 2017).
- Земская 1979:** Земская Е. А. *Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения*. [Zemskaya E. A. Russkaya razgovornaya rech': lingvisticheskiy analiz i problemy obucheniya.] Москва: Русский язык, 1979.

- Иванова 2012:** Иванова, Д. *Култура на деловото общуване. Лингвостилистика на деловите текстове.* [Ivanova, D. Kultura na delovoto obshtuvane. Lingvostilistika na delovite tekstove.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.
- Илиева 2016:** Илиева, Л. *Езиковият чар на висшето общество (по материали от 1850 година).* [Ilieva, L. Ezikoviyat char na vissheto obshtestvo (po materialy ot 1850 godina).] // *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*. Филология, т. 54, кн. 1, 2016, 62 – 73.
- Ларина 2009:** Ларина, Т. *Категория вежливости и стил комуникации. Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций.* [Larina, T. Kategoriya vzhlivosti i stil' kommunikatsii. Sopostavlenie angliyskih i russkih lingvokul'turnyh traditsiy.], <<https://superlinguist.ru/etnolingvistika-i-lingvokulturologiia-skachat-kni/larina-t-v-kategoriia-vezhlivosti-i-stil-kommunikacii.html>>, 2009 (посетено на 22.03.2018).
- Лекова 2014:** Лекова, Б. *Речевият етикет и придобиването на поведенческа култура в процеса на социализация при чуждоезиковото обучение.* // [Lekova, B. Recheviyat etiket i pridobivaneto na povedencheska kultura v protsesa na sotsializatsiya pri chuzhdoezиковото obuchenie.] // *Годишник на Тракийския университет*, 2014, том 4, № 8, Образование, 11 – 15.
- Стернин 2015:** Стернин, И. *Модели описания коммуникативного поведения.* [Sternin, I. Modeli opisaniya kommunikativnogo povedeniya.] Воронеж: Гарант, 2015.
- Стойкова, Александрова 2017:** Stoykova, N., Aleksandrova, S. Address and stereotypical etiquette phrases for starting speech interaction. // *Международен научен онлайн журнал*, 121 – 135. <<http://sociobrain.com/bg/top/issues/Issue+40%2C+December+2017-1/>>, 2017 (посетено на 22.03.2018).
- Формановская 1989:** Формановская, Н. И. *Речевой этикет и культура общения.* [Formanovskaya, N. I. Rechevoy etiket i kul'tura obshteniya.] Москва: Рипол Классик, 1989.
- Христова 2017:** Христова, С. *Социолингвистични аспекти на речевия етикет (руско-английски аспекти).* Автореферат. [Hristova, S. Sotsiolingvistichni aspekti na recheviya etiket (rusko-angliyski aspekti).] <<http://rd.swu.bg/media/61326/avtoreferat.pdf>> (посетено на 13.04.2018).
- Цанков 1994:** Цанков, К. *Социолингвистика и речев етикет.* [Tsankov, K. Sotsiolingvistika i rechev etiket.] Велико Търново: Знак'94, 1994.